

KUDÜS ŞEHRİNİN KÜLTÜREL MİRASININ KORUNMASINDA RESMÎ VE KAMUSAL TÜRK ROLÜ

Muath İLAİWİ

Doktorant, Necmettin Erbakan Üniversitesi

muath.ilaiwi@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2644-2742>

Makale Başvuru Tarihi : 28.11.2021

Makale Kabul Tarihi : 31.12.2021

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

*Türkiye'nin Resmî
Rolü, Türkiye'nin
Kamusal Rolü,
İsteklerin
Çatışması,
Kültürel Miras.*

Bu araştırma, şehir üzerindeki Türk-Arap-İsrail isteklerinin çatışması ve "İsrail'in, Kudüs şehrinin kültürel kimliğinin itibarını geri alması konusundaki siyasi ve kamusal Türk girişimlerini başarısızlığa uğratma girişimi ışığında Kudüs şehrinin kültürel kimliğinin doğası ve özelliğini açıklamayı hedeflemektedir. İsrail'in bu girişiminin amacı, Kudüs'ü Şerif'in zenginlik ve servetleri üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan Yahudi planlarını uygulamayı sürdürmek, İsraililerin Kudüs şehrindeki kültürel medeniyet ve kimliğin Yahudileştirilmesi konusunda dayandıkları en önemli araçlar üzerinde durmak, sonra Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ya da danışmanları ve dışişleri bakanının konuşmalarıyla ilişkili resmî siyasi Türk demeçlerini takip ederek kültürel mirası koruma konusunda resmî ve kamusal Türk rolünün önemini açıklamak, Kudüs şehrinin kültürel mirasının korunmasında resmî Türk Arap iş birliğinin hacmini ortaya koymak, bunların yanı sıra şehrin özelliklerini ve önemli yerlerini Yahudileştirme ve yok olmadan korumada etkin rol ortaya koyarak Kudüs'ü destekleyen kurumsal ve kamusal en önemli Türk kuruluşlarını araştırmaktır. Araştırmanın hedeflerinin gerçekleşmesi için araştırmacı, Kudüs şehrinin kültürel özelliğini nitelendirmek, İsrail'in şehrin kültürel kimliğini bozma ve Yahudileştirme konusunda dayandığı en önemli araçları anlatmak ve Kudüs şehrinin tarihî miras yerlerinin en önemlilerinin İsrail tarafından zorla alınması ve Yahudileştirilmesi konusunda resmî ve kamusal Türk rolünü analiz etmek için analitik nitel yöntem kullanmıştır. Araştırmanın ulaştığı en önemli sonuçlardan bazıları şöyledir: İsrail'in kutsal şehir ve sakinlerine yönelik ihlallerini durdurmak için Kudüs şehrinin kimliğini ve mirasını korumada Türk resmî ve popüler rolünün tamamlayıcılığı, bu, kent içindeki resmî ve popüler Türk varlığını yoğunlaştırarak ve Kudüslülerin kendilerinin kararlılığını bir anda güçlendirecek ve kentin kültürel mirasını diğer zamanlarda koruyacak, mümkün olan en fazla sayıda hayati projeyi hayata geçirerek sağlanabilir.

Anahtar kelimeler: Türkiye'nin Resmî Rolü, Türkiye'nin Kamusal Rolü, İsteklerin Çatışması, Kültürel Miras.

The Official and Popular Turkish Role in Preserving the Cultural Heritage of Jerusalem City

ABSTRACT :

Keywords:

*The Official Turkish
Role, The Popular
Turkish Role, The
Struggle of Wills, The
Cultural Heritage*

The study aims to clarify the nature of the Cultural identify of Jerusalem in light of the Turkish-Arab-Israeli sürgüyle of the City. In addition, this study investigate the "Israeli continues attempts" to defeat the Turkish political and popular attempts and to reconsider the cultural identity of Jerusalem, or to achieve its Zionist plans to dominate the capabilities and wealth of Al-Quds Al-Sharif. Moreover, the researcher presents the means that the Israelis relied on in their endeavor to show the Judaization of civilization and cultural identity of Jerusalem. The researcher on the other hand, explains the importance of the official and popular Turkish role in protecting the cultural heritage of Jerusalem by presenting the official Turkish political statements, President Recep Tayyip Erdogan speeches, or his advisors and foreign minister statements to show the official Turkish-Arab cooperation in protecting the cultural heritage of the city of Jerusalem. In addition, the study investigate the importance of the Turkish institutions and popular associations to support Jerusalem, whether by reviewing their active role in preserving the privacy and landmarks of the city from Judaization and loss. The researcher adopted the descriptive analytical approach to investigate the cultural aspects of the city of Jerusalem. The researcher identifies the most important means that Israel relied on upon in Judaizing and distorting the cultural identify of the city and analyzes the

official and popular Turkish role regarding the Israeli actions of Judaization and the confiscation of the historical and heritage monuments of Jerusalem. The study concluded the following: The complementarity of the Turkish official and popular role in preserving the identity and heritage of the city of Jerusalem to stop the Israeli violations against the holy city and its residents. This can be achieved by intensifying the official and popular Turkish presence inside the city and implementing the largest possible number of vital projects that will strengthen the steadfastness of the Jerusalemites themselves at one time and preserve the cultural heritage of the city at other times .

Keywords: The Official Turkish Role, The Popular Turkish Role, The Struggle of Wills, The Cultural Heritage

GİRİŞ

Türkiye'nin Kudüs şehrine gösterdiği önem, ilk olarak Osmanlı mirasını koruma konusunda yeni Türk devletinin öne çıkan belirleyicilerinden birini oluşturan Osmanlı tarihî mirasına dayanmaktadır. Öyle ki Osmanlılar, Filistin'e art arda yaklaşık 4 yüzyıl (1517-1917) hükmettiler. Bu yıllarda özelde Kudüs genelde Filistin, tamamen şehrin tüm alanlarına olumlu olarak yansıyan medeni bir ilerlemeye tanıklık etmiştir.

1922 yılında Osmanlı İmparatorluğunun düşüşünün ardından bu dönem, yeni Türkiye devleti ile bazı Arap ülkeleri arasındaki ilişkilerde tüm alan ve düzeylerde Kudüs şehrinin gerçekliği üzerinde doğrudan iz bırakan bir krize tanıklık etmiştir. Mübarek Mescidi Aksa'ya tekrarlanan Yahudi baskınları altında onu korumak ve gözetmek için gerek doğrudan denetleyerek gerekse siyasi ve diplomatik tüm imkânları seferber ederek kültürel miras ve kimliğini korumuş olan ve hâlâ korumakta olan o zamanki Ürdün Haşımı vesayetini unutmayız. Bu baskınlar, Kudüs şehrinin kanuni hakkı ve tarihî mülkiyeti üzerindeki iddiası yoluyla tarihî ve kültürel mirası karalamayı ve Yahudileştirmeyi hedeflemektedir.

2001 yılında Türk Adalet ve Kalkınma Partisinin kurulmasıyla, Türk siyaset hayatına girmesiyle ve buna dayanan ideolojik arka planıyla ona göre Kudüs şehri, onu koruma ve savunma konusunda artan Arap eksikliği ve zayıflığının yanı sıra Türk rolünün yeniden canlandırılması ve onyıllarca aşağılandıktan sonra ruhunun yeniden ayağa kalkması için önemli bir sebepti. Ayrıca bunlar, İsrail varlığının kasıtlı şekilde şehrin, aşağılanmış ve mirası çalınmış halde kalması yönündeki isteğinin bulunmasıyla olmuştur. Hatta bazı Araplarla bazı Kudüslülerin evlerini almak için görüşmüşler, sonra onları İsraililere satmışlardır. Bu, Türk Adalet ve Kalkınma Partisi için Kudüslülerin toprakları üzerinde kararlılıklarını ortaya koymalarına ve evsiz kalmalarına engel olmaya çalışarak pek çok sosyal hayır kurumu ve derneği kurma konusunda önemli bir motivasyon oluşturmuştur.

"İsrail"in, hayali olarak şehirde bulunan Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan rolünün, hesap vermeksizin ve herhangi bir kurum tarafından denetlenmeksizin şehrin içindeki kültürel kimlik öğelerini çalabilmeleri için kalmalarını isteyerek Kudüs şehrinin korunmasını, gözetilmesini ve ona sahip çıkılmasını engellemek üzere Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi yönetimindeki yeni Türkiye rolünün önüne koyduğu engel ve zorluklara rağmen Türk rolünü, gerek şehre düzenli ziyaretler düzenleyerek gerekse Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen Türkler için bilet maliyetlerini düşürerek siyasi ve kamusal olarak tüm düzey ve alanlarda hareketlenmeye ve kültürel kimliğin köklenmesi ve Kudüs'teki yerlerin restore edilmesi amacıyla birçok kültürel dernek ve kurumun inşa edilmesini denetlemeye itmiştir. Bu faaliyetler, şehre ve halkına İsraililer tarafından yapılan el koyma, hâkimiyet ve zorla alma yerine fayda sağlamaya dayanmaktadır.

KUDÜS ŞEHRİNDEKİ KÜLTÜREL MİRAS GERÇEKLİĞİ ÜZERİNDE TÜRKİYE İSRAİL İSTEKLERİNİN ÇATIŞMASI

Bu kısımda özellikle Adalet ve Kalkınma Partisinin 2002 yılında yönetime gelişinden sonra Kudüs şehrinin kültürel miras gerçekliği üzerindeki Türkiye-İsrail isteklerinin çatışmasından bahsedilecektir. Kudüs meselesinin, Adalet ve Kalkınma Partisinin politikalarının arasında iki sebeple bulunduğu kabul edilmiştir: Birincisi, yeni Türkiye'nin siyasi yönelimlerinin doğal sonucu olarak siyasidir ve ona, önemli jeopolitik değişiklikler eşlik etmiştir. İkincisi, Türkiye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın kişiliği sonucu ilkesel ya da ideolojiktir.

Burada Türkiye'nin Kudüs'teki politikalarının, Kudüs şehrindeki Türk politikalarının uygulanmasında karşı karşıya kalınan birçok güçlük sonucu hedeflerini uygulama konusunda yumuşak güç kullanmasıyla farklılık gösterdiğini fark etmektedir. Buna ek olarak Türk siyaseti, özellikle Türkiye'nin Filistin meselesinde otoriteye sahip olmasını engelleme konusunda bölgedeki Türk rolünü sınırlamak isteyen bölgesel güçlerle Orta Doğu bölgesindeki otoritesi üzerinde yeni bir anlaşmazlığa tanıklık etmektedir.

Sözü geçen güçlükler rağmen Kudüs'e yönelik Türk politikaları, resmî, siyasi, dinî ve kamusal, yardım arasında birçok yol izlemiştir. Bu, Türkiye'nin, siyasetini, iki perspektife göre belirlemesini sağlamıştır. Birinci perspektif, yumuşak politikalar; ikinci perspektif, Filistin Rejimi ve Hamas Hareketi olan Filistinli temel paydaşlarla ve bazen de Kudüs'teki kutsal mekânlar üzerinde dinî vesayet sahibi olması sebebiyle Ürdünle kesişmektedir.

Türk siyasetinin politikalarını uygularken karşılaştığı güçlüklerle ek olarak Türk siyaseti, şu birkaç hedefe dayanmaktadır: Birincisi, şehri Yahudileştirmeyi ve "İsrail" devleti için ebedi başkente dönüştürmeyi hedefleyen "İsrail" saha planlarına göre Kudüs şehrinin Yahudileştirilmesine karşı koymaktır. İkincisi, Yüzyılın Anlaşması'na karşı Filistin siyasetinin kararlılığını desteklemektir. Bu, Kudüs için Parlamenterler arası Kudüs Platformunun Malezya'nın başkenti Kuala Lumpur'da yapılan üçüncü konferansında Recep Tayyip Erdoğan'ın yaptığı konuşmadan çıkarılmıştır. Bu konuşmada şunu vurgulamıştır: "Kudüs'ün "İsrail"in başkenti olması, bölgede barış ve huzuru tehdit eden bir hayalden başka bir şey değildir. Bunun gerçekleşmesine izin vermeyeceğiz. Bu süreçte üzerimize düşen en önemli sorumluluk, Mescidi Aksa'yı korumak, barışın sembolü olarak Kudüs'e yardım etmek ve Filistinlilerin haklarını savunmaktır."¹ Üçüncüsü, İstanbul'da, en önemlilerinden biri, dünya çapında 50 ülkeden 700'den fazla kişinin katılımıyla "Birlikte Yüzyılın Anlaşması ve Normalleşmeye Karşı" sloganı altında Betül Makdis Öncüleri Konferansı olan birçok uluslararası konferansa ev sahipliği yaparak bölgedeki halklarla özellikle de siyasal İslam akımıyla kesişmeyi hedefleyen Türk siyasetini ve Kudüs'ün İslam halkları için önemini inşa etmektedir.²

Tüm bu hedefler ve gidişatları araştırıldığında hepsinin Türk hükûmetinin Kudüs'e yönelik etkisini güçlendirmek için dış siyasetinde kullandığı yumuşak politikaları temsil eden bir kanalla kesiştiği açıktır. Bu, bir taraftan bu politikanın bölgedeki Türkiye etkisiyle ilişkisidir. Diğer taraftan bölgesel güçlerin bu politikadaki konumlarıdır. Orta Doğu bölgesinde proje sahibi olan 3 merkezi güç vardır. Bunlar: Amerika-"İsrail" projesi, İran projesi ve Türkiye projesi. Burada Kudüs meselesinin, Kudüs şehrine etki düzeyinin ve hakimiyetin bu eksenlerden her birinin farklı olmasına, bulunma gücü ve aktifliğine rağmen 3 güç merkezinden herhangi birinin bölgesel etki düzeyini belirleme konusunda eksen rol oynadığını görmektedir.

İsrail varlığı ise Kudüs'te siyasi güç ve hâkimiyet ile çatışan herhangi bir gücü istemez. Kutsal mekânlar üzerindeki Ürdün vesayeti için bir alan açmıştır. Ancak Filistin yönetimiyle ilişkisinde bile sadece dinî bir karakter kazanmış, siyasi karakterin alan ve kapsamına girmemiştir. Oslo Anlaşmasının Kudüs'ü kesin çözüm meselelerinden biri yapmasına rağmen peş peşe gelen "İsrail" hükûmetleri, gerek fiziksel gerekse sembolik olarak Kudüs şehrindeki

¹Anadolu Ajansı. "Başkan Erdoğan: Sözde Yüzyılın Anlaşması Hayaldir."(09. Şubat.2020). Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/ar/>

²Camus, Rana. "İstanbul'dan. 50 Ülkenin Katılımıyla Küresel Bir Normalleşme Karşıtı Konferansın Başlatılması". (16. Aralık.2021). Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/ar/>

Filistin yönetiminin herhangi bir siyasi varlığı veya eylemini reddetmiştir. Bu, 28 Temmuz 1988 günü güvenlik gerekçeleriyle "İsrail" işgal güçleri tarafından Kudüs'teki Doğu kapısının kapatılmasından bellidir. O zaman Hüseyini yöneticilerinden biriydi ve yeni milenyumun başlarında özellikle 2001 yılında bu sebeple 2 yıl süreyle tutuklanmaktadır. Bunun üzerine Netanyahu hükümeti, Doğu Kudüs'teki doğu bürolarından çalışan 3 büroyu kapatma kararı almaktadır. Bu, Arap ülkeleri ve dünyadaki birçok ülkenin itiraz etmesine sebep olmaktadır. Ancak Amerika Birleşik Devletleri, Güvenlik Konseyinin, "İsrail" işgal güçlerini Beytüşşark (Doğu Evi)'tan çekilmeye çağıran karar projesini sunmasını engellemektedir. O zamandan beri Beytül Şark'ın merkezi, Batı Şeria Duvarının arkasındaki Kudüs'ün kuzeyindeki Er-Ram kasabasına taşındı ve artık kurumun önce oynadığı role benzer bir rolü yoktur.³

"İsrail"in Kudüs şehriyle etkileşimindeki ahlaki politikalarının, Türkiye'nin Kudüs'teki politikalarının karakteri üzerinde açık bir etki bıraktığının göz önüne alınması gerekir. Bu, Kudüs şehrine yönelik Türk resmî ve kamusal politikaları ve tutumlarında açıktır. Örneğin, Birleşmiş Milletlerin Kudüs hakkındaki ilk kararlarının çıkmasının ardından Türkiye, bu konuda Filistin haklarından yana durmuştur. Ayrıca Türkiye'nin ilk olarak karşı çıktığı dinî ya da etnik gerekçelerle Filistin'in bölünmesine ilişkin 181 sayılı Filistin'in bölünmesine hükmeden kararda ve tarih boyunca Türkiye için genelde Filistin özelde Kudüs'ü temsil eden şeylerde yayınlamaktadır. Bunların yanı sıra İslam Konferansı Teşkilatı Genel Sekreteri Ekmeleddin İhsanoğlu, 2010 yılının sonlarında Kudüs şehrinin Yahudileştirilmesi hakkında İsrail planlarına ilişkin özellikle Burak Meydanıyla alakalı olarak şöyle konuşmuştur: "Burak Meydanı ve çevresi İslami vakıf arazisidir ve Mescidi Haramın bir parçasıdır. Arap ve İslam şehri Kudüs'e "İsrail"in yaptığı yerleşimcilik, yalnızlaştırma ve Yahudileştirmenin tümü, şer'i ve uluslararası kanunların bariz ihlalidir ve bunu durdurması gerekir."⁴

İsrail'in Kudüs şehri konusundaki ihlalleri, sadece Orta doğu politikalarının oluşturulmasında değil İslam ve Arap dünyasındaki toplumsal güçlerle özellikle de siyasal İslam akımıyla birlikte etkin bir bölgesel eksen olarak Türkiye siyaseti için bir fırsat ve zorluk oluşturmıştır. Bu, iki temel seviyede olmuştur. Bunlar: Birinci seviye, Türkiye'nin, Arap dünyasındaki Sünni etkisi eksenine ilişki düzeyidir. Bu eksen, Türkiye'nin, Kaşıkçının İstanbul'daki Arabistan Konsoloslusunda öldürülmesi meselesiyle birlikte şiddeti artan bir soğuk

³EL_cezire Net. "Hüseyini'nin Kurduğu, İşgal Güçlerinin Kapattığı Doğu Evi". (11.Aralık.2021). Erişim Adresi <https://www.aljazeera.net/>

⁴Ettaghrib Haber Ajansı."İslam Konferansı, El-Burak'ı Yahudileştirme Planlarını Kınıyor". (23.November.2010) . Erişim Adresi: <http://www.taghribnews.com/>

varsayımsal çatışmaya girdiği Suudi Arabistan Krallığıdır. Kaşıkçı davası, hâkimler ve uluslararası kuruluşlar önünde halen açık olan insan haklarının kanuni çatışması dosyasıdır. İkinci zorluk ise Türkiye siyaseti için daha zordur. Bu zorluk, Kudüs'teki İslam dini için kutsal mekânların Ürdün vesayetinde olmasıdır. Bu noktada etkinin karakteri, politikalardaki çatışma yerine kesişme ve kapsama amacı kazanır. Çünkü Ürdünle çatışmak Türkiye'nin çıkarına değildir. Türkiye siyasetinin, Kudüs'teki dinî mekânların vesayeti konusunda Ürdün'ün rolünü Arabistan rolüyle değiştirmeye çalışan Amerika ve İsrail politikaları sonucunda Ürdün siyasetiyle bütünleşebildiği açıktır. Bu, Ürdün vesayetinin değişmesi konusundaki politikalara karşı çıkmaya yönelik pek çok odak üzerindeki Türkiye-Ürdün çabalarını koordine etmeye götürmektedir. Bu, İstanbul'da düzenlenen Kudüs zirvesinde güçlü şekilde mevcuttu. Bu zirve, İslam ülkelerinin liderlerinin, Amerika başkanı Donald Trump'ın Kudüs'ü "İsrail"in başkenti olarak tanımasını kararını reddetme, bunu "sorumsuzluk"la niteleme, "hükümsüz ve geçersiz" olduğunu belirtme ve tüm dünyayı, doğu Kudüs'ü, işgal edilmiş Filistin devletinin başkenti olarak tanımaya çağırma konularını içermiştir.⁵

Kudüs'teki Türkiye etkisinin engellenmeye çalışılması konusunda daha önce bahsi geçen tüm yollar kesişir. İsrail'in tutumlarının belirleyicileri, temel iki belirleyiciden oluşur: azaltmayı hedefleyen herhangi bir fiili etkiye karşı koyma ya da Kudüs şehrindeki politikalarına karşı koyma. Burada Kudüs'teki Türkiye etkisinin etkin ve etkili bir güç olduğu görünmektedir. Öyle ki raporlar, Türkiye'nin, Kudüs şehrinde aralarında imar ve eğitim de bulunan, tümü Kudüs şehrinin Yahudileştirilmesini engelleyen yaklaşık 5 bin proje gerçekleştirdiğine işaret etmiştir. İkinci belirleyici ise İsrail'in, dinî vesayet durumunun Arap dünyasına etkisinin değerlendirilmesini ve normalleşmeyi istemesidir. Bu yüzden Suudi Arabistan Krallığı'nı, işgal devletiyle birlikte normalleşme karesine sokmak amacıyla Ürdün vesayetini, Arabistan vesayetiyle değiştirmeyi ya da Suudi Arabistan Krallığı'na vesayetten bir pay vermeyi istemektedir. Aynı zamanda bölgedeki Türk gücüne karşı politikaları sonucu itidal ekseninin, Kudüs şehri için Türkiye'nin sunduğu herhangi bir projeye karşı engel olarak durduğunu görmektedir.

⁵El_Cezire Net. "Kudüs İslam Zirvesi'nin Yayınladığı İstanbul Deklarasyonu Metni". (14.Aralık.2017). Erişim Adresi: <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/events>

KUDÜS ŞEHRİNİN KÜLTÜREL KİMLİĞİNİN YAHUDİLEŞTİRİLMESİNDE "İSRİL" ARAÇLARI

"İsrail", Kudüs şehrinin kültürel kimliğinin Yahudileştirilmesi konusunda kutsal şehrin hukuki haklarını, tarihî mülkiyetini ve bu iddiaları gerçek kılan Arap ve İslam medyasının sessizliği ışığında Kudüs şehrinin özelliklerini çarpıtarak ve gerçekleri değiştirerek şehre hâkim olma konusunda mali, askerî ve medyatik gücünü bahane gösteren çeşitli araç ve yöntemlere dayanmıştır. O zaman Arap Ligi tarafından herhangi bir eleştiri ya da kınama olmaksızın ya da hatta Kudüs şehri hakkında Yahudi uygulamalarına karşı Arap veya uluslararası bir strateji doğmaksızın "İsrail"in kutsal şehre yönelip Yahudi planlarını gerçekleştirebilmesini meşrulaştırmaktadırlar. Bu araçların en önemlileri şu şekildedir:

İsimleri Değiştirme

Kudüs'teki Arapça isimleri Yahudileştirme işlemi, "İsrail mekânlarını isimlendirme kurumu" diye isimlendirilen bir makam aracılığıyla bir kurum yoluyla yapılmıştır. Bu kurum, yalnızca bu işten sorumlu olan heyettir ve birkaç yola başvurur: Cebelüz-zeytun'u Har Hazeitim'e ve Kudüs'ün kuzey batısındaki Cebelür-Radarı Har Dar'a çevirme vs. gibi isimleri İbranice 'ye tercüme etme.⁶

Kudüs şehrindeki Arapça isimlerin İbraniceye çevrilmesine ek olarak İsrail, İbranice isme uyması için Arapça isimleri tahrif etmeye yönelmektedir. Mesela, keslon olan kesla gibi ve ceb'un olan ceyb gibi. Ayrıca haritalarda, tabelalarda ve başlıklarda isimleri değiştirilen pek çok Arap mahallesi vardır. Örneğin, Eski Şehirdeki Elvad Caddesi (Hahay), HanezZeyt Caddesi (Habad), BabusSahira Valhi (Herodos), Kerem ElCauni (KabresSıddık Şem'un), Şeyh Cerrahtaki CevratunNiga' (Kebayine Um Harun), Silvan (Kefar Heşluh), Eyyüb Manastırı (Kefar Himnim), Hılva Vadisi (Meali Iyr David), Rababe Vadisi (Gazi Benhebum), Hazreti Meryem Vadisi (Kadron Vadisi), Silvan Merkez Mahallesi (Iyr David), Ayn Silvan (Hazeq Yahu), Cebelül Mukebberdeki ElFaruk Mahallesi (Nuf Letsiyon), Ezzeytun Dağı (Mutesberi Tsurim) ve Rasul Amuddaki Kerem Ayaş (Meali Zatim). Tahrif edilen Kudüs'teki farklı yerlerden yüzlerce Arapça isim vardır. ⁷

⁶Ebu Cabir, İbrahim. (2010). "İsrail Sahteciliğinin Gölgesinde Kudüs Şehrinin Mirasının Korunması İle İlgilenen Dernekler". Kudüs Şehrinin Kültürel Mirası Üzerine Çalışmalar. Salih, Muhsin. (Ed). Cilt 1. Beyrut: Zaytouna Çalışma ve Danışmanlık Merkezi. S.532.

⁷ A.g.e.,s. S. 532.

Ayrıca aynı kapsamda "Holda" kapıları olarak isimlendirilen elBabul Mezduc ve elBabul Müselles gibi Kudüs şehrinin sur kapılarından bazılarının isimleri, Yahudi isimler almaları için değiştirilmiştir. Kapıları şehrin en önemli yerlerinden sayılan aynı suru yıkmak için çağrılar yapılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde İsraililer 1976 yılında Betül Makdis Kalesini polis merkezine sonra da Yahudi tarihine ait birtakım İslamî Osmanlı eserler içeren bir müzeye çevirmişlerdi. Aynı şekilde şehrin mahallelerine ve gezilecek yerlerine birtakım Yahudi işaret ve sembollerini koymuşlardır. Bunların yanı sıra Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri şehrin kendilerine özel kutlama mekânlarına suyla uzanan Süleyman Gölet'ini değiştirmişlerdir.⁸

Kudüs şehrindeki Arapça isimlerin Yahudileştirilmesinin yanı sıra "İsrail" başka bir tahrife daha başvurmuştur. O, bazı eski eserleri sahipsiz göstermektir. Aynı zamanda dinî eserlerin, miras ve kent eserlerinin çoğunun Yahudi kökenli olduğunu bahane göstererek Kudüs surlarına heykelden alındığına işaret eden taşlar koymuşlardır ve onlara İbranice isimler vermişlerdir. Bunlara ek olarak "İsrail", Kudüs'teki antik taşları kaldırmış ve onları İsrail müze ve caddelerinde kullanmıştır. Bunu, bunun hem eski hem modern tarihlerine ve tarihî varlıklarının asilliğine işaret ettiğini düşünerek yapmışlardır.

Kudüs Şehrinin Arap ve İslam Tarihi Yerlerine Saldırı

"İsrail", Kudüs şehrindeki Arap isimlerini değiştirmekle yetinmemiştir. Son zamanlarda Kudüs'ün medeni ve tarihî olarak Yahudileştirilmesi için başka bir yöntem başvurmuştur. Bu yöntem, tarihî yerlerin yok edilmesi, gizlenmesi ve binasının taşlarının Yahudi yerleşimcilerin binalarında kullanılmasıdır. Aynı şekilde Kudüs şehrindeki kutsal yerlere, türbelere, mezarlara ve kabirlere saldırıdır. Özellikle de doğu yönünden Mübarek Mescidi Aksa'ya birleşik olan tarihî İslami Babur Rahme Mezarlığına saldırıp bir parçasını Yahudi parkına dönüştürmüşlerdir. Bunun yanı sıra Burak Duvarı'na saldırmışlardır. "İsrail" 1967 yılında Kudüs'ü işgal ettiği sırada orada yaptığı kazılarla El-Muğarabe mahallesini ortadan kaldırmıştır ve tarihî miladi 1. yüzyıla dayanan Emevî ve Roma binalarının varlığını keşfetmiştir. Bu binaların keşfedilmesi, bu döneme dayanan herhangi bir izin bulunmadığına açık bir işarettir⁹.

⁸**Zeryuc**, Zeynel Abidin. (2020). " *Siyonist Kazıların Gölgesinde Kudüs Şehrinin Sömürüleri: Yıkım Hedefi İle Korunma Araçları Arasında*". **Betül Makdis Araştırmaları Dergisi**. Cilt 20. sayı 1. S. 124.

⁹**Gazal**, Suat. (2013). Kudüs'te Kültür Varlıklarının Uluslararası Hukuka Göre korunması. Yüksek Lisans Tezi. Nablus. An_Najah Üniversitesi. S. 80.

"İsrail", El-Muğarabe mahallesinde kazı projelerine ara vermemiştir. Bilakis 1996 yılında Mübarek Mescidi Aksa'ya bitişik olan El-Muğarabe Mahallesindeki kazıya yatırım yapmaya çalışmıştır. Öyle ki batı tüneline kullanmaya çabalamış ve onu resmî olarak 24.09.1996 tarihinde açmıştır. Mübarek Mescidi Aksa meydanlarının altında sadece turistik ve ekonomik hedefler için dinî bir şehir bina etmek üzere altyapıyı kapsayan bir plan hazırlamaktadır. resmî olarak tünelin açılış haberlerinin yayınlanmasının ardından Arap vatandaşlar ile İsrail işgal güçleri arasındaki gösteri ve çatışmalar patlak verince bunun sonucunda 58'i sadece Gazze Şeridi'nden olmak üzere 63 kişi şehit düşmüştür. Bu intifada, nefak (tünel) intifadası olarak bilinmektedir.¹⁰

O halde İsrail'in Kudüs şehrindeki İslamî, tarihî yerlere saldırı girişimleri devam etmektedir. Son yıllarda Mübarek Mescidi Aksa'yı yıkmak ve yerine heykel yapmakla tehdit ederek, şerefli Kubbet'üs Sahra'yı patlatmak ile tehdit ederek, kısa filmler yaparak, Mübarek Mescidi Aksa'yı yıkmakla ilgili kitaplar yazarak, "İsrail'in yayınlanması için anlaşmasıyla, İslamî fetih sırasında sahabe kabirlerini içinde bulunduran Me'men Allah Kabristanı'na üzerine müze yapma gerekçesiyle saldırarak ve İslamî vakıf binalarını otel ve dairelere çevirerek şiddetini artırmaktadır.¹¹

Zorla Alma, El Koyma ve Yağmacılık

Şehrin eski bina, çarşı ve dükkânlarının zorla alınmasını, şehirde Yahudi mahallesi inşa etme gerekçesiyle 116 dönümden fazla vakıf arazisine el konulmasını, Ortodoks kilisesinin mülkünün ele geçirilmesini, Tacul Azra'nın çalınmasını, Kudüs kalesinin ele geçirilmesini ve İsrail müzesine çevrilmesini ve de Filistin millî müzesine el konulmasını, elde edilen şeylerin zorla alınmasını, Elkışla müzesinin zorla alınmasını ve polis merkezine çevrilmesini, Hz. Davud Akademisinin ele geçirilmesini ve kilise okullarına dönüştürülmesini, işgal ordusunun Kudüs'teki İslam vakıfları merkezine zorla girmesinden sonra El-Muğarabe kapısının anahtarının çalınmasını ve anahtarın silah gücüyle alınmasını, kiliseye bağlı Hz. Davud'un makamındaki bilinen son akşam yemeği salonunun ele geçirilmesini ve yerleşimi genişletmek için kazı yapma gerekçesiyle Kudüs dağlarındaki kazılar esnasında antikaların çalınmasını içine alır¹².

¹⁰ Necmi, Raif. (1991) *"Filistin'deki Arap Eser ve Kutsal Alanların Korunması"*. Samet Ekonomi Dergisi. Sayı 85. Cilt.13. s. 102-103.

¹¹ Gazal, Suat. a.g.e.,s. 82-83.

¹² A.g.e.,s. s. 81-82.

"İsrail" zorla almakla ve el koymakla yetinmemiştir. Aksine Yahudi tüccarları, ticaretin en çirkin türlerini yapma ve arkeolojik alanlarda yasa dışı hırsızlık yapma konusunda serbest bırakmıştır. Yerleşimcilerin olduğu Vias dışında yıkılmayan ve tahrip edilmeyen hiçbir köy kalmamıştır. Aynı şekilde Kudüs'ün kuzeyinde Ramat yerleşiminin kurulduğu Beyt İksa ile Beyt Huneyna arasında bulunan Duleytila Köyünde de durum aynıdır. Yine aynı şekilde birçok köyün enkazı üzerine Elceyb köyünün kuzeyine Cefat Zeif yerleşimi kurulmuştur. Bunlara ek olarak Cefat Zeifi genişletmek için ElCeyb ve Betunya arazilerinin üzerindeki Ayned Devir köyünün yıkımı ve ortadan kaldırılması halen devam etmektedir.¹³

"İsrail"in yaptığı zorla alma, el koyma ve yağmacılığın yanı sıra zorla alma ve el koyma yöntemlerinden bir başkasını uygulamaya başlamıştır. O da yüzlerce dönüm Filistin arazisine el koyarak doğu Kudüs bölgesine Devamsızlık Mülkiyet Yasası yoluyla yerleşimdir. Bu kanun gereğince "İsrail" Filistin arazilerine el koymaya başlamıştır. Bu, şu şekildedir:¹⁴

- Doğu Kudüs'teki Filistin topraklarının %43,5'ine el konulmuş ve İsrail yerleşimleri inşa etmek için kullanılmıştır.
- Doğu Kudüs'teki Filistin arazilerinin %41'i "Yeşil Hat"* ilan edilmiştir. Bununla İsrail hükûmetinin koyduğu katı inşaat kısıtlamalarına tabidir.
- Bu arazilerin yarısının doğu Kudüs topraklarının toplamının %6'sı olduğu, bunun da devamsızlık mülkiyeti olduğu ve bununla yeni kanuna göre ele geçirilebildiği göz önüne alındığında Filistinlilerin doğu Kudüs topraklarının sadece %12,1'ini kullanmalarına izin verilmektedir.
- İsrail askerî tesisleri, yolları ve diğer İsrail altyapıları için doğu Kudüs topraklarının %3,4'ü kullanılmıştır.

"İsrail"in devamsızlık mülkiyet yasasını uygulaması, 1948 yılında "İsrail"in Filistin topraklarını işgal etmesinden beri en aşırı ve en geniş Yahudi yerleşim planının bir parçasıdır. Hatta bu anlar, Kudüs'ün güney batısındaki Filistin bölgelerine İsrail hâkimiyetini desteklemek, Beytülmalime kadar Filistin'deki doğu Kudüs'ün doğal büyümesini engellemek

¹³ **Ebu Cabir**, İbrahim.a.g.e.,s.532.

¹⁴ **Ebu Atta**, Evs. "Filistin Mallarının Devamsızlık Yasası İle Ele Geçirilmesi. Almayadeen Medya Ağı".(4. Ağustos.2019). Erişim Adresi: <https://www.almayadeen.net>

*Bu topraklar işgal belediyesi tarafından Filistinli sahiplerine ait olarak tanınmakla birlikte, her ne sebeple olursa olsun bunların elden çıkarılması veya üzerine inşa edilmesi kesinlikle yasaktır. Burada "İsrail"in, şu anda yeşil hattı, ilan edilmemiş bir apartheid yoluyla yerleşimciler ve Filistin toprakları arasında bir bariyer olarak kullandığına işaret edilmesi gerekmektedir.

ve doğu Kudüs'teki Etzion yerleşim bloğunun birleşmesi için girişimde bulunmak amacıyla.

"İsrail"in Kudüs şehrindeki İslamî, tarihî alanlar hakkındaki kasıtlı ortadan kaldırma girişimlerinde bulunması, öncelikle Kudüslü vatandaşları kısıtlamayı, şehirlerini ve köylerini terk etmeye zorlamayı, hayatlarının merkezini şehrin dışına taşımayı, aynı zamanda şehirdeki Müslüman Arap vatandaşların boşaltılması için bir araç olarak Yahudi genişlemesine daha fazla alan vermeyi, mümkün olduğu kadar fazla sayıda Yahudi nüfusu çekmeyi ve sözde vatanlarını kurmak için Filistinli Arap nüfusun yerini ihlal etmeyi hedeflemektedir.

KUDÜS ŞEHRİNİN KÜLTÜREL MİRASININ KORUNMASINDA RESMÎ VE KAMUSAL TÜRK ROLÜ

Kudüs Şehrini Kültürel Mirasının Korunmasında Resmî Türk Rolü

Önceden beri özelde Kudüs şehri genelde Filistin meselesine yönelik hem resmî hem kamusal Türk siyaseti, Osmanlı tarihî mirasına dayanmaktadır. Bu miras, Türk devletinin öne çıkan belirleyicilerinden birini oluşturur ve onun aracılığıyla o zaman Osmanlı sultanına karşı sergilenen kışkırtmalara rağmen Kudüs şehri korunabilmiştir. Ancak şehre karşı katı tutumlarına bağlı kalmıştır ve azıcık bile abartmamıştır. İkinci belirleyici ise gerek genel olarak Filistin meselesine gerekse özel olarak Kudüslülere çalışan dernek ve kurumlar aracılığıyla Türk devletinin sunduğu yardım ve kalkınma desteğinde saklıdır. Bu, Kudüs şehrine karşı İsraililer tarafından kasıtlı olarak zorla göç ettirme süreci sırasında kararlılıklarını destekleyerek ve şehrin tarihini, Kudüs şehrinde arkeolojik ve İslam tarihi eserlerine Yahudi çetelerin yaptığı Yahudileştirme, yağmacılık ve hırsızlık işlemlerinden koruyarak yapılmıştır.

Kudüs şehrine İsrail kurumlarının gerçekleştirdiği Yahudileştirme, soygun ve ele geçirme işlemleri sırasındaki resmî Türk rolü, şehri savunma, koruma ve Yahudileştirme, hırsızlık ve ele geçirme işlemleriyle mücadele etme konusunda etkin ve önemli bir roldür. Belki de en önemlileri şunlar olan aşağıdaki roller yoluyla gerçekleştirdi:

Türkiye Başkanlığı

Türkiye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, yönetiminin sürdüğü yıllar boyunca Kudüs şehrine her tür siyasi ve manevi desteği sunma konusunda genelde Filistin meselesine özelde Kudüs şehrine karşı dengeli ve destekleyici tutumlar sergilemeye özen göstermiştir. Bu mesele ona

göre jeolojik bir mesele değildir. Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman tarafından inşa edilmiştir. Atalarımız bu şehre özel bir önem vermiş, yıllar geçtikçe onu imar etmiş ve ona saygı göstermişlerdir.¹⁵

Kudüs'ün Türkler için dinî ve tarihî önemine bakıldığında Türkiye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, Kudüs şehrinin korunmasını ve yüceltilmesini her Müslümanın boynunun borcu sayar. Kudüs'ü korumaktan aciz olan dünya, kendi kendine ihanet etmiştir ve onu yok edecek bombayı zararsız hale getirmiştir.¹⁶

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın rolü Filistin meselesine karşı destekleyici tutumları, Filistin meselesini özellikle de Kudüs şehrini destekleme konusunda Türk parlamento başkanının ve siyasi partilerinin tutumlarından farklılık göstermemektedir. Bu tutumlar, Ürdün Haşimî Krallığına ziyaretler ve görüşmeler düzenlemeyi, Kudüs için Parlamenterler Birliği Konseyiyle yoğun toplantılar düzenlemeyi, her yerde Filistin meselesini tasfiye etmeyi özellikle de Şeyh Cerrah halkını göç ettirmeyi hedefleyen İsrail planlarına karşı Kudüslüleri desteklemenin zorunluluğuna odaklanmayı, Filistin meselesini desteklemek için iki taraf arasında tüm ortak çabaları koordine etmeyi ve Kudüs'teki kutsal mekânlara işgal saldırılarıyla mücadele etmeyi kapsamaktadır.¹⁷

Türk Parlamentosunun desteği Arap ülkelerine yapılan ziyaretlerle sınırlı kalmamıştır. Bilakis Filistin meselesi ve Kudüs şehrini destekleyen konferans ve zirveler düzenlemeye de başvurmuştur. Sonuncusu başkent Ankara'da "Kudüs, kırmızıçizgimizdir" başlığı altında Kudüs Parlamenterler arası Kudüs Platformunun düzenlediği 4. konferanstır. Bu konferans sırasında Türk Parlamentosu Başkanı Mustafa Şentop, Kudüs'teki İsrail ihlalleri konusunda bu topraklar üzerinde pratik adımlar atmanın zorunluluğunu şöyle söyleyerek vurgulamıştır: "Kudüs meselesi, bir şarkıdan ya da slogandan ibaret değildir. Kudüs meselesini hayatımızda yaşadığımız bir gerçeklik haline getirecek çalışılmış, etkili ve sürekli adımlar atmamız ve onu pratik alana taşımamız gerekir." Aynı zamanda uluslararası toplantılarda Kudüs meselesine yoğunlaşmanın başarısızlığı getireceğine işaret etmiştir. Ayrıca temelinde Kudüs probleminin

¹⁵ **Ortadoğu Gazetesi**. "Erdoğan: Kudüs Bizim Şehrimiz. Kanuni Sultan Süleyman Tarafından Yaptırılan Eski Şehir". (1. October.2020). Erişim Adresi: <https://arabic.cnn.com/middle-east/article/2020.10.01/turkey-erdogan-jerusalem>

¹⁶ **AlGhad Gazetesi**. "Erdoğan: Kudüs'ün Onurunu ve Gururunu Korumak Her Müslümanın Boynunun Borcudur". (13.Mayıs.2021. Erişim Adresi : <https://alghad.com>

¹⁷ **Ammon Ajansı**. "Parlamento Başkanı Ülkesinin Haşimî vesayetine Verdiği Desteği Doğrulamıştır". (30.Haziran. 2021). Erişim Adresi: <https://www.ammonnews.net/article/619596>

çözümü olan fikirler ortaya atmanın, stratejiler ortaya koymanın ve yol haritası çizmenin zorunluluğunu vurgulamıştır.¹⁸

Kudüs şehrinin ve mirasının korunması ile İsrail saldırılarıyla mücadele edilmesine yönelik Türkiye başkanı ve parlamentosunun rolünün, parlamento çatısı altında toplanan siyasi partilerin rolünden önem bakımından daha az olmadığını göz önünde bulundurmak gerekir. Onlar, Kudüs şehrine mutlak desteklediklerini ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Kudüs'ü "İsrail'in başkenti olarak tanımasına ilişkin kararını kategorik olarak reddettiklerini vurgulamışlardır.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı

Türkiye Dışişleri Bakanlığının rolü, İsrail'in, Kudüs şehrinin tarihi yerlerini Yahudileştirmesine karşı kınama ve ayıplamayla sınırlı değildir. Bilakis, rolü Kudüs'teki Arap ve İslami kutsal mekânlara İsrail'in tüm ihlallerini yakından takip etmektir. Bunun en iyi örneği, İsrail polisinin, işgal edilen doğu Kudüs'teki Müslümanların tarihî ve kültürel mirasına saldırmasıdır. Öyle ki İsrail polisi, Kudüs'teki Mübarek Mescidi Aksa'nın doğu duvarlarının yakınındaki Müslümanlara ait kabristanın duvarı üzerindeki Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı TİKA'nın ismi bulunan bir tabelayı yıkmıştır. Ajans, tekrar yapmış ve onarmıştır. O zaman Türkiye Dışişleri Bakan Yardımcısı Yavuz Selim Karan, buna şöyle söyleyerek yanıt verdi: "TİKA ismini taşıyan tabelayı kıran çekiç, o tabelaya inmedi. Bilakis tüm insanlığa indi." Ayrıca uluslararası toplumun, tarihî kültürel mirasa yapılan bu saygısızlığa gerekli cevabı vermesi gerektiğini eklemektedir.¹⁹

"İsrail'in son zamanlarda işgal edilen Filistin bölgelerinde özellikle de doğu Kudüs'teki Şeyh Cerrah Mahallesinde yıkım ve ele geçirme konusunda aldığı kararları onaylamasının ardından Türk Dışişleri Bakanlığının rolü, bu konuda kesindir. Uluslararası toplumu "İsrail'in genişleme politikalarına karşın Filistin halkıyla dayanışma göstermeye davet etmektedir. Aynı zamanda iki devletli çözüm vizyonunu destekleyen uluslararası toplumu, İsrail'in bu tür saldırgan eylemlerine karşı çıkmaya çağırmaktadır."²⁰

¹⁸**Irak Ulusal Haber Ajansı.** "Türkiye Parlamentosu Başkanı Kudüs Hakkında Pratik Adımlar Atmaya Çağırıyor". (30.November.2021). Erişim Adresi: <https://ninanews.com/Website/News/Details?key=942165>

¹⁹**Arabi 21.** "İşgal Güçleri, Kudüs'teki Bir Mezarlığın Duvarlarındaki Türk Tabelasını Kaldırıyor. Ankara Yorumluyor". (24. Haziran.2020) Erişim Adresi : <https://arabi21.com/stor>

²⁰**Anadolu Ajansı.** " Türkiye: İsrail'in Kudüs'teki kararları, uluslararası hukuka aykırılığının bir örneğidir". (19.Mart.2021). Erişim Adresi : <https://www.aa.com.tr/ar>

Resmî rol, sadece Dışişleri Bakanlığıyla sınırlı kalmamaktadır. Bilakis Filistin'in Türk Büyükelçisi Gürkan Türkoğlu'na da uzanmaktadır. Türkoğlu, Filistinlilerin Osmanlı arşivlerini özellikle de Kudüslülerin mallarına dair belgelerle alakalı olanları kullanmanın kolaylaştırılması konusunda Türk katkısının önemini altını çizmektedir. Ayrıca aralarındaki kültürel alışverişi güçlendiren Filistin'deki kültürel ve edebî etkinliklere Türkiye'nin katılımının daha fazla olması gerektiğini vurgulamaktadır.²¹

Dinî Kurumlar

Kudüs şehri, Türk dinî kurumlarına özel bir önem vermektedir. Bu, son zamanlarda Türkiye Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaşın Umre Hizmetleri Dairesinin ismini "Umre ve Kudüs Ziyaretleri" olarak değiştirmesiyle olmaktadır. Bu da Kudüs meselesinin hassasiyetine sembolik bir anlam katmaktadır.

Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015 yılının başından tam olarak 25.02.2015 tarihinden itibaren Türk umrecilerin programlarının içine Mübarek Mescidi Aksa'yı eklemeye karar vermektedir. Bu karar, umrenin gereklerini eda etmek için Mekkei Mükerrreme ve Medinei Münevvereyi ziyaret etmeden önce 3 gün süreyle Mübarek Mescidi Aksa'yı ziyaret etme imkânı vermektedir. Aynı şekilde Türk Hava Yolları, Kudüs seferlerinin bilet fiyatlarını düşürmeye çalışmaktadır. İsrail kaynaklarına göre 2017 yılında Türkiye'den Kudüs'e gelenlerin sayısı %19 oranında artmıştır. Kasım ayında 2016 yılının kasım ayına kıyasla %41 oranında artış göstermektedir. Buna karşılık Türkiye İstatistik Kurumu 15 bin 800den fazla Türk'ün 2016 yılında Kudüs'ü ziyaret ettiğini ve sayının 2017 yılının ilk 10 ayında 23 binden fazlaya yükseldiğine işaret etmektedir.²²

Diyanet İşleri Başkanlığının Mübarek Mescidi Aksa'yı umre programına ekleme kararı, Mübarek Mescidi Aksa ve mukaddes şehirle ilgili bilinci artırmayı hedeflemektedir. Türk umrecilerin bilincini artırmak için Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, ziyarete katılacaklar için tarihî ve gezilecek önemli yerleri hakkında bilgiler içeren Kudüs'e özel bir rehber hazırlamıştır. Bu bağlamda Tel Aviv Üniversitesinde Moşe Dayan Merkezi Kudüs Güvenlik Stratejileri Akademisindeki modern Türkiye işleri araştırmacısı Cohen Yanar Ocak, Türkiye'nin bu adımının, Türk dinî siyasetinin Kudüs'ü teşvik etmeye uygun ve olumlu

²¹**Vatan Gazetesi**. "Türkiye'nin Filistin Büyükelçisi: İki Ülke Arasındaki Kültürel Ziyaretleri Teşvik Etmeyi Amaçlıyoruz". (13.Şubat.2018). Erişim Adresi: <https://www.elwatannews.com/news/details/3064609?t=push>

²²**Mülhem**, Ahmet. "Kudüs'te Türk Varlığı Artıyor... Bir Türk Belediyesi Kudüs'ün Ara Sokaklarını ve Osmanlı Eserlerini Temizlemek İçin Bir Proje Uyguluyor".(27.November.2017). Erişim Adresi: <https://www.al-monitor.com/ar/contents/articles/originals>

olduğunu vurgulamaktadır. "Bu, görüldüğü gibi olumlu bir adımdır. Bununla birlikte bu adımın ikinci yönü, kesinlikle olumsuz görünüyor. Çünkü Türkler, Kudüs'ü ziyaret eden Türkler ile "İsrail "deki Yahudi mirası arasındaki kültürel yakınlığı uzaklaştırmaya çalışıyorlar."²³

Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, umre gezilerini kolaylaştırmakla ve Kudüs şehrinin en önemli tarihî ve İslami yerleri hakkında umrecilere tanıtım rehberi hazırlamakla kalmamaktadır.2009 yılında Arap kültürünün başkenti Kudüs'ü kutlayan etkinlikler sistemi içinde "Osmanlı Belgelerinde Kudüs Fuarı" başlığı altında Filistin İslami Vakıflar Bakanlığı, Mirası Canlandırma ve İslami Araştırmalar Kurumu ve İstanbul'daki Üsküdar Belediyesi iş birliğiyle Kudüs için bir sergi düzenlemiştir. Sergi, Kudüs ve Filistin'deki Osmanlı dönemine uzanan 120'den fazla fotoğraf ve belgeyi kapsamaktadır.²⁴

Filistin İslami Vakıflar Kurumu ile Türkiye Üsküdar Belediyesi arasındaki ortak iş birliğinin yanı sıra Türkiye hükûmeti, Osmanlı İmparatorluğunun varlıklarını yöneten Osmanlı vakıflarının rolü üzerinde duran uluslararası bir konferans düzenlemiştir. El-Muğarabe Mahallesi Osmanlı vakıflarının varlıkları arasındaydı. Sembolik projeler ortaya koyma, "Abdülhamit'in izinden proje" gibi Osmanlı İmparatorluğunun padişahlarını taklitidir. Bu, Mescidi Aksa meydanlarının, Kudüs'teki Osmanlı binalarının ve yerlerinin temizlenmesini ve Kudüslülere destek sunulmasını hedefleyen sembolik bir projedir. Bu, şehirdeki Türk varlığını ve önemini resmî ve kamusal olarak artırmaktadır.²⁵

Türk dinî kurumlarının, Türk vatandaşlarının Mübarek Mescidi Aksa'ya ardışık ziyaretlerini teşvik ettiğinin göz önünde bulundurulması gerekir. Çünkü bu, şehrin desteklenmesine, halkının kararlılığının güçlenmesine ve yerel ekonomisinin canlanmasına katkıda bulunmaktadır. Bu, Filistin'in siyasi duruşuyla, Kudüs şehrini ziyaret etmeye çağıran İslam Konferans Teşkilatıyla ve İslami ve Arap tarihi ve kültürel mirasın kutsal mekânlara yönelik İsrail ihlalleri tehlikesinden korunmasıyla uyumludur. Bu, Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyeti boyunca Osmanlı mirasının önemli bir parçası olmuştur.

²³**Ebu Amir**, Adnan. "Türkiye," Kudüs İşleri Komisyonu "nun Kurulduğunu ve İsrail Rahatsızlığını Duyurdu". (27.Şubat.2021). Erişim Adresi: <https://arabi21.com/story>

²⁴**Wafa Ajansı**. "Vakıflar, İstanbul'da Kudüs Üzerine Bir Sergi Düzenliyor".(5.October. 2009). Erişim Adresi: http://www.wafa.ps/ar_page.aspx?id=8UjOO4a525478059348a8UjOO4

²⁵**Oğlu**, Murat. "Türkiye ve İşgal Altındaki Doğu Kudüs'te Osmanlı Mallarının Restorasyonu 1-2".(8. Temmuz.2017). Tarama tarihi: Erişim Adresi: <https://www.turkpress.co/node/36612>

Türk Kurum ve Dernekleri

Kudüs şehrinin kültürel mirasını koruma konusundaki Türk rolü, diyanet işleri başkanlığının temsil ettiği dinî boyutla sınırlı değildi. Bilakis hem yardım hem kalkınma kurumlarına uzanmıştır. 2002 yılında Türk Adalet ve Kalkınma Partisi yönetime geldikten sonra yavaş yavaş büyümüştür. Filistin davasının en büyük destekçilerinden kabul edilmektedir.

Kudüs şehriyle ilişkilerinde Türk kurum ve dernekleri iki ana boyuta ayrılmaktadır: İlki, şehrin tarihî ve dinî boyutudur. Kapsamı, Osmanlıların siyasi ve tarihî döneminin önemli bir sembolünü oluşturan Osmanlı ve İslam eserleridir. İkincisi, İsraililer tarafından yapılan Yahudileştirme, yıkım ve soygun işlemlerinden muzdarip olan bu ana kadar hâlâ İsrail işgali altında olan kutsal bir şehir olarak Kudüs'ün hassaslığıdır. Bu, Türk devletinin, gerek resmî kurumlar gerekse Kudüslülerin kendi kültür ve hayır için çalışan kurum ve dernekleri yoluyla olsun mümkün olduğu kadar çok önem ve özen göstermesi gerekmektedir.

Bu bağlamda Kudüs şehrini destekleyen ve doğrudan şehrin kültürel kimliğini korumaya katkıda bulunan Türk kurum ve derneklerinden en önemlilerine işaret edeceğiz. En önemli merkezler aşağıdaki gibidir:

TİKA (Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı)

Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) kurulduğundan beri 2005 yılından 2018 yılına kadar 543,ten fazla proje gerçekleştirerek Filistinlilerin mümkün olduğunca en fazla ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadır. Türkiye İş birliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)nın şehrin kültürel kimliğini korumak amacıyla Kudüs şehrinde gerçekleştirdiği en önemli projelerden bazıları aşağıdaki gibidir:²⁶

- 2011 yılında hilalin restorasyonu için araştırma hazırlayan Türk uzmanların raporu ışığında yıllarca süren çalışmadan sonra Mescidi Aksa'nın yerleşkesi içinde bulunan KubbetüsSahra Camiinin hilalinin restorasyonunun denetlenmesidir.
- Kudüs şehrindeki Eski Şehirde bulunan Nakşibendi Zaviye binasının restorasyonu.
- Kudüs'teki en meşhur İslam kabristanlarından biri sayılan ve Mübarek Mescidi Aksa'nın doğu duvarında bulunan Errahme Mezarlığının restorasyonu. Özellikle ajans,

²⁶**Fırat**, Esat. Türk TİKA Doğu Kudüs'te 71 Sosyal Projeyi Tamamlıyor".(28. Haziran.2017). Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/ar/>

geçmişte bunun en alt aşamasını tamamlamaktadır. Üçüncü aşama Müslümanların sahabe kabirlerine ulaşımının kolaylaşması için kabristandaki iç geçitleri onarma ve restore etmeyi kapsamaktadır.

- Şehirde "İsrail"in takip ettiği Yahudileştirme politikası altında pek çok zorluğa maruz kalan işgal edilmiş olan Kudüs'teki Eski Şehirdeki Filistinlilerin pek çok ev ve dükkânlarını restore etme.

TİKA kurumunun sunduğu projelere rağmen İsrail, Kudüs şehrinde etkinlik ve faaliyetlerinin artmasından rahatsızdır. Bunu, İsrail Hayom Gazetesi, "Başkan Erdoğan Mescidi Aksa'daki Cebelül Heykelde" başlığıyla ifade etmiştir: "Osmanlı İmparatorluğunun düşmesinden 1 asır sonra Türk kurumları, şehrin doğu tarafına milyonlarca dolar harcayarak devletin şehirde İslami oyuncu olarak bulunduğunu göstermek için büyük çaba harcamaktadır." Ayrıca TİKA'nın faaliyetlerinin Kudüs'teki İslami miras ve kimliği koruma ve güçlendirmeye çalıştığına da işaret etmektedir.²⁷

Mirasımız Derneği (Osmanlı Mirasını Koruma)

Mirasımız Derneği, şehir içerisinde İslam ve Osmanlı mirasına özel projeler uygulamaya çalışmaktadır. Buna ek olarak Kudüs'ü Şerif'in tarihi yanını korumaktadır. Mirasımız Derneğinin Miras Vakıf Kurumuyla iş birliği içinde uyguladığı birçok proje vardır. En önemlileri belki de şu şekildedir:²⁸

- Kudüs şehrinde ve Filistin topraklarında 45 tarihî cami ve 70'ten fazla eski evin restorasyonu.
- Mescidi Aksa'yı ziyaret ve imar etmek için günlük gezilerin kolaylaşması ve Kudüs'te restorasyon programı. Bu proje Kudüs şehrinin tarihi yüzü üzerine kuruludur.
- Aksa camiinin altyapısı için genel bakım ile ilgili projeler uygulama. Bunlara ek olarak Mescidi Aksa'nın içindeki farklı bina projeleri ve Mescidi Aksa ve ana fikrin imarı programı. Bu yüzden bu program, özellikle ayırma duvarı yapıldıktan sonra Mescidi Aksa'nın maruz kaldığı yalnızlaştırma ve aşağılanmadan doğmuştur.

²⁷Arnavut, Abdul Rauf. "Türkiye'nin Kudüs'ü Destekleyen Projeleri İsrail Gazetesini Kışkırtıyor".(21. Haziran.2017). Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/ar/>

²⁸El-Sabil Gazetesi "Türk Derneği Kudüs ve Filistin'de 45 Tarihi Cami ve 70 Eski Evi Yeniliyor". (2.Haziran.2016. Erişim Adresi: <https://assabeel.net/news/2016.06.20>

Burak Derneği

İslam kutsallarını özellikle Müslümanların kararlılığını destekleyerek Mescidi Aksa'yı tanıtmayı ve onları korumaya katkı sağlamayı hedeflemektedir. Burak Derneğinin yaptığı pek çok proje vardır. En önemlileri aşağıdaki gibidir:²⁹

- Kararlılık noktalarında Kudüslüleri desteklemek. Eğitim, sağlık, yardım, miras alanlarında ve her bağışçının yönelim ve tercihlerine göre diğer alanlarda 83 proje için bağışlarını sunmaları için bağışçıların önüne kapı açan "Kudüs Ümmetin Başkenti" kampanyasını ortaya atmaktadır.
- Ayrıca dernek, "Kudüs'ün Yeri, Mekke ve Medine'nin Yeri Gibidir." başlığıyla Kütahya'da akademik bir konferans düzenlemiştir. Aynı şekilde "Aksa Sorumluluğumuzdur" başlığıyla başka bir proje uygulamıştır. Ayrıca Türk okullarında bir dizi dersin sunumunu denetlemiştir.
- Trump'un ilanından itibaren dernek, her proje için 250 dolar değerinde mali katkıyı başlatmak için "Yerlilerin Kararlılığını Destekleme" projesinin de aralarında bulunduğu birtakım faaliyet ve etkinlik gerçekleştirmiştir.

Bazı Türk kurum ve derneklerinin, Kudüs şehrinde İsrail işgali tarafından kalkınma ve miras projelerini ve etkinliklerini uygularken karşılaştıkları engellere rağmen hâlâ takım ruhuyla çalışmakta ve mekânın kutsallığına ve genelde Müslümanlar özelde Türkler için tarihi önemine dayanarak ciddiyetle sunmaktadırlar.

Kudüs Şehrinin Kültürel Mirasının Korunmasında Kamusal Türk Rolü

Türkiye, Kudüs şehrindeki kültürel miras ve İslam tarihî ve Osmanlı kutsallarını koruma konusunda resmî rolle yetinmemiştir. Tüm Türkiye şehirlerinde yapılan etkinlik ve faaliyetler yoluyla Türk kamusal çabalarına yatırım yapmaya da başvurmuştur. Bunlar arasında olabildiğince ihlallerin, hırsızlık türlerinin ve kutsal şehre yöneltilen tehditlerin hacmini azaltmaya katkı sağlamak vardır. Belki de en önemlileri şunlardır:

²⁹**El Cezire Net.** "Türk kurumları. Kudüs'ü Desteklemek İçin Tükenmez Bir Hazine".(13Mart.2018). Erişim Adresi: <https://www.aljazeera.net/news/alquds/2018.3.13/>

Türkiye'nin Kudüs Ziyaretleri

Türk halkına göre Kudüs, neredeyse hacla eşdeğerdir. Türkler için haccın kutsanması, hac ibadetinden sonra Kudüs'ü ziyaret etmekle ilgilidir. Bu, Osmanlı devleti dönemine dayanan eski bir gelenektir. O zaman Mescidi Aksa'yı İslam'ın en büyük rüknünün ibadetleriyle yani Hac ile bağdaştırmak amacıyla hacıların, Hac'dan önce ya da dönüş yolunda yapmaya alıştığı temel bir rükün olarak Mescidi Aksa'yı ziyaret edilmektedir.

İki ülke arasındaki karşılıklı ziyaretlerin derinleşmesi kapsamında Türk vatandaşlığı Melih Önal 2017-2018 yılları arasında Kudüs şehrini ziyareti hakkında şöyle söyledi: "Filistin dünyanın annesidir." Kudüs'ü Mekkei Mükerrreme ve Medinei Münevvere gibi sayarak ekledi: "Buralar, her Müslümanın savunması gereken yerlerdir."³⁰

Kudüs ziyaretleri sırasında Türk ziyaretçilerin karşılaştıkları zorluk ve engellere rağmen Filistinlilerin kararlılığına destek vermeye ve mukaddes şehrin Yahudileştirilmesi için İsrail'in yaptığı sürekli icraatlar ışığında Müslümanların kutsallarını korumaya birinci dereceden katkı sağlamaktadır.

Türk Gösteri ve Protestoları

Trump'un ülkesinin büyükelçiliğini Kudüs'hükûmete taşıma ve Kudüs'ü "İsrail'in başkenti olarak tanıma kararının ardından Türk vatandaşları, kararı protesto etmek için Amerika büyükelçiliği önünde gösteri düzenlemiştir. Ayrıca göstericiler üzerinde "Kudüs İslam'ındır" ve "Kudüse Barış" yazan pankartlar kaldırmıştır. O zaman Ankara'da etkinlik düzenleyen vakfın başkanı Hasan Toraman basın açıklamasında şunları ifade etmiştir: Amerika Birleşik Devletleri ve "İsrail'in benimsediği kanlı ortaklık ve işgal planları hâlâ devam etmektedir."³¹

Farklı görüş ve partisel aidiyetlerden olan Türklerin denetlediği sürekli kamu hareketlerine ek olarak son zamanlarda İsrail'in Mübarek Mescidi Aksa'ya saldırıları hakkında sosyal medya platformlarında birçok hashtag başlatmışlardır. Bunlarda birçok Türk aktivist, "İsrail'in

³⁰TRT Arapça. Türkler ve Kudüs.. Şehir Halkına Aşk. (7.Temmuz.2020). Erişim Adresi: <https://www.trtarabi.com/explainer>

³¹Türkiye Elan. "Türkiye..Trump'ın Kudüs'le İlgili Kararından bu Yana Bazı İllerde Protestolar Devam Ediyor". (7.Ağustos.2017). Erişim Adresi : <https://www.turkeyalaan.net/2017/12/08>

Filistinlilere karşı vahşî eylemlerini ve Betül Makdis halkına karşı şiddetli saldırılarını kınamıştır.³²

Türk Edebiyatı ve Şiiri

1960'ların sonlarında İsrail çatışmasının devam etmesi ve birçok Türk şair ve edebiyatçının çıkmasıyla birlikte Türkiye, Türk şiir ve edebiyatında Kudüs meselesiyle ilgili yerini geri almaya başlamaktadır. Öyle ki Necip Fazıl, Sezai Karakoç ve Nuri Pakdil gibi şairlerin kurduğu dergiler, Türk edebiyatında Kudüs şehrinin canlanmasına katkıda bulunan en önemli unsurlardan biri sayılmaktadır.³³

Kudüs şehrinin kültürel kimliğiyle ilgilenen Türk şiir ve edebiyat dergilerinin yanı sıra son olarak Yunus Emre Türk Kültür Merkezinde "Ramallahtaki Türk Edebiyatçı: Kudüs Edebiyatımızda Önem Kazanıyor" başlığıyla bir forum düzenlenmiştir. Forum, Türkiye'deki edebiyatçıların kültürü sürüklenmeden koruyabildiklerine ve Kudüs şehrinin ve genelde Filistin'in Türk edebiyatında özel bir önemi olduğuna işaret etmektedir.³⁴

Temsilcileri ve onu kuranlar yoluyla resmî ve kamusal Türk rolü, gerek Türkiye ve Filistin ülkeleri arasındaki resmî anlaşmalar yaparak gerekse özellikle Türkler için dinî ve tarihî önemine bakılarak genelde Filistin özelde Kudüs meselesini destekleyen kamusal tutumlar yoluyla Kudüs şehrini Yahudileştirme ve hırsızlıktan Kudüs şehrinin kültürel kimliğini korumak için yapabilecekleri her çeşit güç ve imkânı sunabilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

SONUÇ

- İsrailin Kudüs şehri konusundaki ihlalleri, sadece Orta doğu politikalarının oluşturulmasında değil İslam ve Arap dünyasındaki toplumsal güçlerle özellikle de siyasal İslam akımıyla birlikte etkin bir bölgesel eksen olarak Türkiye siyaseti için bir fırsat ve zorluk oluşturmuştur.

³²**TRT**. "Türkiye Kurulu Kudüs için zaferdir. Minarelerden ve Saldırganlığı Kınayan Protestolardan Çağrılar Yükseliyor". (10.Mayıs.2021). Erişim Adresi: <https://www.trtarabi.com/now>

³³**Elkumi**, Sümeyye. "Kudüs ve İstanbul Olmadan Aşk Olmaz". Türk Edebiyatında Kudüs Şehri".(13.Haziran.2021). Erişim Adresi: <https://www.noonpost.com/content/40930>

³⁴**Ebu Semra**, Kays. Ramallah 'tan Yazar Ömer Lekesiz: Kudüs'ün Türk Edebiyatında Özel Bir Önemi Var". (1.Nisan.2018) . Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/a>

▪ Türkiye siyaseti, Kudüs'teki dinî mekânların vesayeti konusunda Ürdün'ün rolünü Arabistan rolüyle değiştirmeye çalışan Amerika ve İsrail politikaları sonucunda Ürdün siyasetiyle bütünleşebildi. Bu, Ürdün vesayetinin değişmesi konusundaki politikalara karşı çıkmaya yönelik pek çok odak üzerindeki Türkiye-Ürdün çabalarını koordine etmeye götürmektedir. Bu, İstanbul'da düzenlenen Kudüs zirvesinde güçlü şekilde mevcuttur. Bu zirve, İslam ülkelerinin liderlerinin, Amerika başkanı Donald Trump'ın Kudüs'ü "İsrail'in başkenti olarak tanınmasını kararını reddetme ilanını içermektedir.

▪ İsrail'in Kudüs şehrindeki İslamî, tarihî alanlar hakkındaki kasıtlı ortadan kaldırma girişimlerinde bulunması, öncelikle Kudüslü vatandaşları kısıtlamayı, şehirlerini ve köylerini terk etmeye zorlamayı, hayatlarının merkezini şehrin dışına taşımayı, aynı zamanda şehirdeki Müslüman Arap vatandaşların boşaltılması için bir araç olarak Yahudi genişlemesine daha fazla alan vermeyi, mümkün olduğu kadar fazla sayıda Yahudi nüfusu çekmeyi ve sözde vatanlarını kurmak için Filistinli Arap nüfusun yerini ihlal etmeyi hedeflemektedir.

▪ Uluslararası ve yerel ortak konferans ve forumlar düzenlemeye davet ederek veya şehir içindeki kalkınma kurumlarının rolünü güçlendirerek Kudüs şehrinin kimlik ve mirasını koruma ve İsrailin mukaddes şehre ve halkına karşı yaptığı ihlaller tehlikesini engelleme konusundaki tüm kanallarıyla Türk resmî ve kamusal rolünün bütünleşmesi. Bu kurumlar, mümkün olduğunca büyük hayati projeler düzenlemeye çalışmaktadır. İşleri arasında kimi zaman Kudüslülerin kendi kararlılıklarını güçlendirmek kimi zaman da şehrin kültürel varlığını korumak vardır.

5.2. ÖNERİLER

▪ Uluslararası mahkemelerde İsraililere hukuki dava açılmasına ve Kudüs şehrindeki İslamî, tarihî ve arkeolojik yerlere doğrudan saldırılarından dolayı hukuki olarak hesaplaşmalarına imkân vereceğinden İsrailin genelde Mescidi Aksa'ya özelde tarihî ve İslami yerlere karşı güçlüklerine karşı koymak için önemli bir giriş olarak Filistin safinın birleşmesi.

▪ Arap sessizliği ve kınama durumdan ve "İsrail" saldırıları konusunda uluslararası zirveler ve konferanslar düzenlemekten görevleri arasında şehrin kimliğini, devamlı Yahudileştirme simgelerinden korumak olan gerçeklik alanındaki gerçek pratik adımlar atmaya geçmektedir.

- Kudüs şehrinin yüzleştiği tehlike ve güçlükler hakkındaki uluslararası konferans ve forumların tavsiyelerinden istifade etmek ve görevleri arasında Kudüs şehrine karşı İsrail ihlallerinin hacmini hafifletmeye katkı sağlamak olan çözüm ve stratejiler ortaya koymaya çalışmaktadır.
- Kudüs şehrinin tarihî ve İslami mirasını araştırmak için Filistin üniversite kurslarına kültürel kursları eklemeye yönelmek. Bu kursların işleri arasında bir taraftan şehrin önemi konusundaki bilişsel ve tarihî bilinci artırmak ve onları İsrail saldırılarının tehlikesinden korumaya sebep olduğundan bu İslamî, tarihî mekânların aidiyet ve bağlılığını güçlendirmeye teşvik etmek vardır.

KAYNAKÇA

- AlGhad Gazetesi.** "Erdoğan: Kudüs'ün Onurunu ve Gururunu Korumak Her Müslümanın Boynunun Borcudur".(13.Mayıs.2021). Erişim Adresi: <https://alghad.com>
- Ammon Ajansı.** "Parlamento Başkanı Ülkesinin Haşimi Vesayetine Verdiği Desteği Doğrulamıştır".(30.Haziran.2021).Erişim Adresi: <https://www.ammonnews.net/article/619596>
- Anadolu Ajansı.** "Başkan Erdoğan: Sözde Yüzyılın Anlaşması Hayaldir." (09.Şubat.2020). Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/ar/>
- Anadolu Ajansı..** "Türkiye: İsrail'in Kudüs'teki Kararları, Uluslararası Hukuka Aykırılığının Bir Örneğidir".(19.Mart.2021). Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/ar/>
- Arabi 21.** "İşgal güçleri, Kudüs'teki Bir Mezarlığın Duvarlarındaki Türk Tabelasını Kaldırıyor ".(24.Haziran.2020). Erişim Adresi: <https://arabi21.com/stor>
- Arnaut,** Abdul Rauf. "Türkiye'nin Kudüsü Destekleyen Projeleri İsrail Gazetesini Kışkırtıyor".(21.Haziran.2017). Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/ar/>
- Camus,** Rana. "İstanbuldan. 50 Ülkenin Katılımıyla Küresel Bir Normalleşme Karşıtı Konferansın Başlatılması" .(1.November.2019). Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/ar/>
- Ebu Amir,** Adnan. "Türkiye," Kudüs İşleri Komisyonu "nun Kurulduğunu ve İsrail Rahatsızlığını Duyurdu". (27.Şubat.2021). Erişim Adresi: <https://arabi21.com/story>
- Ebu Atta,** Evs. "Filistin Mallarının Devamsızlık Yasası İle Ele Geçirilmesi". (4.Ağustos.2019). Erişim Adresi: <https://www.almayadeen.net>
- Ebu Cabir,** İbrahim. (2010). "İsrail Sahteciliğinin Gölgesinde Kudüs Şehrinin Mirasının Korunması İle İlgilenen Dernekler". Kudüs Şehrinin Kültürel Mirası ÜzerineÇalışmalar. Salih, Muhsin. (Ed). Cilt 1. Beyrut: Zaytouna Çalışma ve Danışmanlık Merkezi. S. 532.
- Ebu Semra,** Kays."Ramallah'tan Yazar Ömer Lekesiz: Kudüs'ün Türk Edebiyatında Özel Bir Önemi Var". (14.Aralık.2021). Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/a>

- EL_Cezire Net.** "Hüseyini'nin Kurduğu, İşgal Güçlerinin Kapattığı Doğu Evi. Yayın tarihi: (7.12.2015). Erişim Adresi: <https://www.aljazeera.net/>
- EL_Cezire Net.** "Kudüs İslam Zirvesi'nin Yayınladığı İstanbul Deklarasyonu Metni". (14.Aralık 2017). Erişim Adresi: <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/events>
- EL_cezire Net.** "Türk kurumları. Kudüs'ü Desteklemek İçin Tükenmez Bir Hazine". (13.Mart.2018). Erişim Adresi: <https://www.aljazeera.net/news/alquds/2018.3.13/>
- Elkumi, Sümeyye.** ""Kudüs ve İstanbul Olmadan Aşk Olmaz". Türk Edebiyatında Kudüs Şehri". (14.Aralık.2021). Erişim Adresi: <https://www.noonpost.com/content/40930>
- El-Sabil Gazetesi.** "Türk Derneği Kudüs ve Filistin'de 45 Tarihi Cami ve 70 Eski Evi Yeniliyor". (2.Haziran.2016). Erişim Adresi: <https://assabeel.net/news/2016.06.20>
- Ettaghrib Haber Ajansı.** "İslam Konferansı, El-Burak'ı Yahudileştirme Planlarını Kınıyor". (23.November.2010). Erişim Adresi: <http://www.taghribnews.com/>
- Fırat, Esat.** "Türk TİKA Doğu Kudüs'te 71 Sosyal Projeyi Tamamlıyor" (28.Haziran.2017). Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/ar/>
- Gazal, Suat.** (2013). Kudüs'te Kültür Varlıklarının Uluslararası Hukuka Göre Korunması. Yüksek Lisans Tezi. Nablus. An_ Najah Üniversitesi.
- Irak Ulusal Haber Ajansı.** "Türkiye Parlamentosu Başkanı Kudüs Hakkında Pratik Adımlar Atmaya Çağırıyor" (30.November.2021). Erişim Adresi: <https://ninanews.com/Website/News/Details?key=942165>
- Mulhim, Ahmet.** "Kudüs'te Türk Varlığı Artıyor Bir Türk Belediyesi Kudüs'ün Ara Sokaklarını ve Osmanlı Eserlerini Temizlemek İçin Bir Proje Uyguluyor" (27.November.2017). Erişim Adresi: <https://www.al-monitor.com/ar/contents/articles/originals>
- Necm, Raif.** (1991). "Filistin'deki Arap Eser ve Kutsal Anaların Korunması". **Samid Ekonomi Dergisi.** Sayı 85. Cilt.13.ss. 102-110.
- Oğlu, Murat.** "Türkiye ve İşgal Altındaki Doğu Kudüs'te Osmanlı Mallarının Restorasyonu 1-2".(8.Temmuz.2017). Erişim Adresi: <https://www.turkpress.co/node/36612>.
- Ortadoğu Gazetesi.** "Erdoğan: Kudüs Bizim Şehrimiz.. Kanuni Sultan Süleyman Tarafından Yaptırılan Eski Şehir".(1.October.2020). Erişim Adresi: <https://arabic.cnn.com/Middle-East/article>.
- TRT Arapça.** "Türkler ve Kudüs. Şehir Halkına Aşk".(7.Temmuz.2020). Erişim Adresi: <https://www.trtarabi.com/explainer>

TRT. "Türkiye Kurulu Kudüs İçin Zaferdir. Minarelerden ve Saldırganlığı Kınayan Protestolardan Çağrılar Yükseliyor."(10.Mayıs.2021). Erişim Adresi: <https://www.trtarabi.com/now>

Türkiye Elan. "Türkiye. Trump'ın Kudüs'le İlgili Kararından Bu Yana Bazı İllerde Protestolar Devam Ediyor". (14.Aralık.2021). Erişim Adresi: <https://www.turkeyalaan.net/2017/12/08>

Vatan Gazetesi. "Türkiye'nin Filistin Büyükelçisi: İki Ülke Arasındaki Kültürel Ziyaretleri Teşvik Etmeyi Amaçlıyoruz". (13.Aralık.2018). Erişim Adresi: <https://www.elwatannews.com/news/details/3064609?t=push>

Wafa Ajansı."Vakıflar, İstanbul'da Kudüs Üzerine Bir Sergi Düzenliyor". (5.October.2009). Erişim Adresi: http://www.wafa.ps/ar_page.aspx?id=8UjOO4a525478059348a8UjOO4

Zeryuc, Zeynel Abidin. (2020). " *Siyonist Kazıların Gölgesinde Kudüs Şehrinin Sömürüleri: Yıkım Hedefi İle Korunma Araçları Arasında*". **Beytül Makdis Araştırmaları Dergisi.** Cilt 20. sayı 1. ss.119-138.